

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904(477.84)«-071-06»:336.742

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

ЗЛИТКИ МЕТАЛУ З ДРУГОГО МИХАЛКІВСЬКОГО «СКАРБУ» В РОЛІ УНІВЕРСАЛЬНОГО ЕКВІВАЛЕНТА ВАРТОСТІ ІНШИХ ТОВАРІВ І ПОСЛУГ

У статті аналізуються окремі металеві знахідки з Другого михалківського «скарбу» та ще чотирьох пунктів регіону. На їх основі обґрунтовується існування стандартизованих злитків металу в населення пізньобронзового – початку ранньозалізного віку верхньодністровського регіону.

Ключові слова: стандартизовані злитки металу, Другий михалківський «скарб», еквівалент вартості, Верхнє Подністрів'я.

Николай БАНДРИВСКИЙ

СЛИТКИ МЕТАЛЛА СО ВТОРОГО МИХАЛКОВСКОГО «КЛАДА» В КАЧЕСТВЕ УНИВЕРСАЛЬНОГО ЭКВИВАЛЕНТА СТОИМОСТИ ДРУГИХ ТОВАРОВ И УСЛУГ

В статье анализируются отдельные металлические находки со Второго михалковского «клада» и еще четырех пунктов региона. На их основании обосновывается существование стандартизированных слитков металла в населения позднебронзового – начала раннежелезного века верхнеднепровского региона.

Ключевые слова: стандартизованные слитки металла, Второй михалковский «клад», эквиваленты стоимости, Верхнее Поднепровье.

Mykola BANDRIVS'KIY

INGOTS OF METAL FROM SECOND MIHALKOV «DEPOT» AS THE UNIVERSAL EQUIVALENT OF COST OF OTHER GOODS AND SERVICES

In article some metal finds from the second Myhalkiv depot and four other points of region are analyzed. On their basis existence of the standardised ingots of metal in the population Late Bronze Age – the beginning Iron Age Upper Dnister region is proved centuries.

Keywords: the standardised ingots of the metal, the Second Myhalkiv «depot», cost equivalents, Upper Dnister territory.

Серед речей Другого михалківського «скарбу» (1897) виділяється низка незаслужено «призабутих» дослідниками предметів, які, між тим, являють собою винятково цікаву й маловивчену на сьогодні сферу тогочасного життя, а саме: цінові еквіваленти товару. Маються на увазі злитки

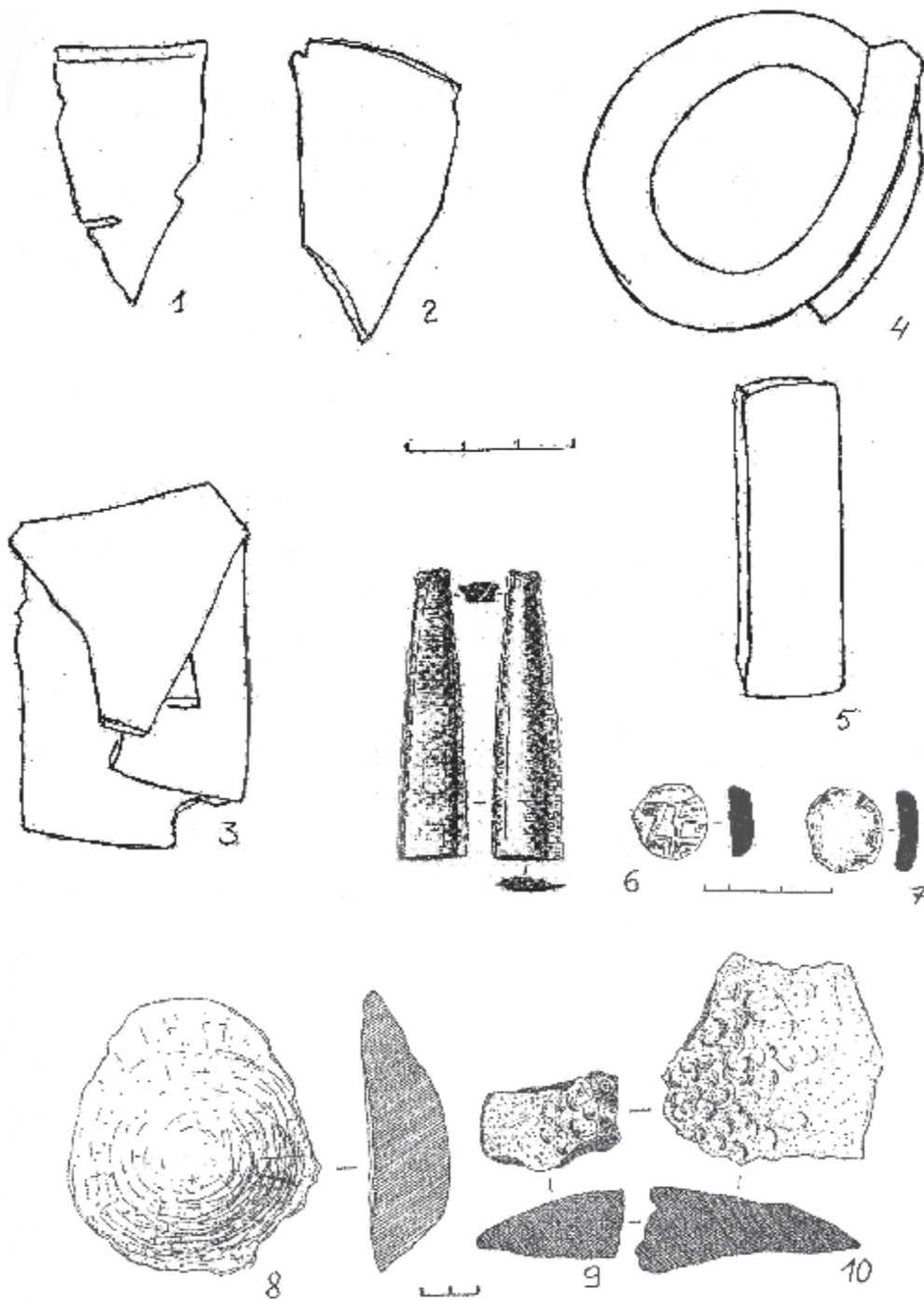

Рис. 1. Металеві злитки (цінові еквіваленти товару) пізнього періоду епохи бронзи – початку доби раннього заліза з Верхнього Придністров'я: 1-3 – конвертоподібний згорток золотої чаші та рублені частини ще однієї чаші з Другого михалківського «скарбу» 1897 р. (за В. Пшибиславським); 4, 5 – обруч та брускоподібний злиток з жовтого металу з Другого михалківського «скарбу» (за В. Пшибиславським); 6, 7 – бронзові злитки з могильника в Тяглові (за Д. Павлівим); 8-11 – знахідки з Коровійського скарбу (за С. Пивоваровим та М. Ільківим).

жовтого металу у вигляді одного суцільнолитого обруча з розімкнутими кінцями (рис. 1:4), двох продовгастих брусків та трьох мисочок-чар, які були акуратно згорнуті у вигляді маленьких «конвертів» (ця старанність, з якою їх укладали, одразу заронила сумніви щодо приготування цих речей для переплавки).

Згаданий обруч розміром 6,9x5,8 см, товщиною 1 см і вагою 288,5 г міг сягати в розпрямленому стані, як пише один з дослідників, до 20 см (рис. 1:4). Однак немає певності, що він не був зігнутий вже після віднайдення (у своєму первісному вигляді він міг являти собою кільце). Припустили, що розглядуваний обруч становив «...капітал, з якого в разі потреби, відрубували якусь частину».

Разом з обручем були знайдені й злитки того ж металу у вигляді чотиригранних брусків, які мали правильну прямокутну в плані форму (рис.1:5). Краще збережений з них мав розміри 5,8x1,8 см, вагу 150 г і, що цікаво, хропівату поверхню. Ще один такий злиток-брусочок (правда, зі слідами свіжого відрубання на краях) бачив В. Пшибиславський в приватній збірці тодішнього власника с. Михалкове Лейзора Горнштайна.

До розглядуваної групи спеціально уніфікованих і стандартизованих злитків з Михалкова, які розглядаються нами як тогочасний ваговий еквівалент обміну, варто, мабуть, долучити і кілька конвертоподібних «згорток», в які були акуратно складені металеві мисочки-чари. Причому, як це спеціально підкреслив В. Пшибиславський, ці металеві посудинки були в такий спосіб зім'яті (принаймні, дві з них) не випадково, а навмисне, і, як припускав дослідник – «з ритуальною метою», оскільки при їх укладанні і зігненні було «...дотримано певної системи... (наприклад) в способі, в який були зігнуті вінця... одна рука з тутешньої місцевості згинала обидві чаші». Перша мисочка-чара (зі збірки М. Борковського) після її реставрації (розгортки) мала в діаметрі 11 см і вагу 140 г. З одного боку біля вінець було пошкодження, нанесене, правдоподібно, вже після її віднайдення, оскільки збереглися свіжі сліди відрубання гострим знаряддям. Від другої мисочки-чари (теж зі збірки М. Борковського) збереглися дві частини вагою 48 г, з яких одна являє собою верхню частину з вінцями, а друга – частину нижніх стінок і ціле денце на кільцевому (?) піддоні. Від цієї ж металевої посудинки, на думку В. Пшибиславського, мали б походити ще два уламки, один з яких представляє фрагмент вінець (рис. 1:1), а другий – частину денця (рис. 1:2) і які сягали у довжину до 5,5 см, а в ширину до 3 см. Третя мисочка-чара (зі збірки Дзіковського) в момент віднайдення теж була акуратно «складена» у конвертоподібний згорток розміром приблизно 6,6x4,3 см і вагою 153 г.

Простежено певну закономірність у вазі окремих предметів з Другого «скарбу» Михалкова: вага бруска – 150 г; вага першої мисочки – 140 г; вага третьої мисочки – 153 г. Припускаємо, що вищезгадані три мисочки-чари, обруч і два (із збережених?) злитка брускоподібної форми не можна розглядати як збірку металевих лому для переплавки. Скоріш за

все всі вони в той час мали цілком інше призначення – були еквівалентом вартості інших товарів і послуг, інакше кажучи, могли виконувати функцію пізніших грошей.

Аналогії до михалківських обруча і злитків знаходимо у пам'ятках епохи бронзи-раннього заліза Східного Середземномор'я. Наприклад, у Трої в скарбі «J» Г. Шліман виявив прості за формою золоті кільця діаметром 5,8 см і більше та вагою по 9,4 г. А в раніших за часом¹ матеріалах скарбів Трої II-III, наприклад, у скарбі «A» було три злитки срібла – № 5968, 5970, 5971 за каталогом Г. Шмідта [13, abb. 4, 3-5]. Вони однакові за формою, але відрізняються за розміром і вагою (злиток 5968: довжина 17,4 см, вага 172 г; злиток 5970: довжина 21,3 см, вага 182,7 г; злиток 5971: довжина 18,3 см, вага 273,8 см). Зрештою, з Трої зі скарбу «F» походять п'ять довгих золотих стержнів з регулярно нанесеними на їх поверхні насічками (в Археологічному музеї Константинополя зберігається 11 таких стержнів – цит. за: Сокровища Трої. – 1996, № 128-132; Авилова, Терехова – www.ancientcraft.archeologia.ru). В Мікенах був знайдений злиток золота вагою 22,66 г, який А. Еванс вважав рівнозначним 2,5 єгипетським кедетам в 0,025 г. Для обміну в той час, приміром, у Східному Середземномор'ї, використовували іноді бобоподібні злитки, але строго диференційованої маси. Так, у похованнях XIII ст. до нар. Хр. на Кіпрі знайдено злиточки в 1,5 золотого таланта (малий золотий талант мав масу 6 драхм. Давньогрецький поет Гомер (пр. VIII ст. до нар. Хр.) в «Іліаді», оповідаючи про облогу Трої (XII ст. до нар. Хр.) так описує грецьких воїнів, які нудилися під стінами обложеної Трої: «...мужі ахейські обміном вино купували: ті за дзвінку мідь, за сиве залізо міняли». В Ассирії на початку доби раннього заліза були запущені в обіг злитки срібла зі спеціальними клеймами, які підтверджували вагу і якість цього металу і які «протримались» аж до введення монети. Також і на Криті під час розкопок знайдені невеликі злитки, відлиті у формі шкури бика. Зберігся з того часу рисунок, на якому показана сцена торгівлі, в якій роль грошей виконують срібні кільця, покладені на терези [numisma.org.ua; www.zolotoplus.ru]. Зокрема, бл. 1580 р. до нар. Хр. стандартизовані злитки міді вагою 91 г, які були в давньоєгипетському обігу, називалися «ут» (дзбан меду коштував 1 ут, а віл – 119 ут). На Апеннінському п-ві до появи монет грошима також служили мідні зли-

¹ Ще тексти Шумеру містять згадки про кільця металу в ролі платіжного засобу, що дозволило Р. Мурі припустити, що кільцеподібні злитки використовувалися не для переплавки, а для обміну [11, р. 245]. Наприклад, у комплексі печерного могильника епохи ранньої бронзи в Нагаль-Кана в Палестині виявлено 8 золотих масивних обручів вагою 120-130 г, причому обручі не були прикрашені: вони були підпрямокутні в перерізі, а їх хропівата поверхня свідчила про виливання в ливарній формі. На думку авторів розкопок, ці злитки становили тогочасний стандарт [10].

тки. У великій кількості (бл. 300 кг) такі злитки були знайдені в цілющому джерелі Аква Аполінарис.

Ці та інші дані дали фахівцям підстави для припущення, що із збільшенням виробництва продукт цього виробництва – метал – активно був включений в обмінно-торгові процеси. Спочатку об'єктом обміну були готові вироби, потім – металургійні злитки сирого металу і металеві вироби у формі якогось конкретного (і характерного для даної місцевості) предмета: кельта, серпа та ін. І вже після цього етапу злиток металу набув якостей еквівалента цінності, тобто став одиницею обміну.

Місце михалківських злитків у системі товарних еквівалентів у культурах Верхнього Придністров'я наприкінці II – в першій чверті I тис. до нар. Хр. У середньому і пізньому періодах епохи бронзи в Південно-Східній Європі в обмінних операціях використовували також мідні злитки стандартної форми і ваги. На початку XIV ст. до нар. Хр. увійшли в обіг невеликі мідні стержні, які слугували засобом оплати та бронзові плоско-випуклі злитки, які в науковій літературі прийнято називати «чушками». В толосі Дендри, приміром, виявлена зв'язка з трьох тонких стержнів однакової довжини, які були з'єднані разом таким же четвертим стержнем. А. Пересов потрактував ці речі як мідні «оболи», оскільки ахейці не мали звичаю класти до могили неопрацьований метал. Звідси дослідники зробили висновок, що включення у супровідний і багатий поховальний інвентар згаданої Дендри цих не дуже цінних і абсолютно однотипних мідних стержнів, може бути пояснений лише їх якимсь особливим значенням. Ця традиція – заміна грошей злитками – зберігалась у Греції й надалі, аж до введення в обіг монети. При цьому тут використовувалися залізні чотиригранні в перерізі пруті – оболи (за грошову одиницю – драхму вважали 6 прутів, які можна було обхопити долонею). Під час обміну товарами ахейці використовували також бронзові плоско-випуклі злитки. Такі злитки-чушки були поширені в той час у багатьох державах Східного Середземномор'я, але виготовлялися лише в одному місці – на Кіпрі [9, р. 92-110, tabl. I-II]. Кіпрські злитки виявлені в Греції, Малій Азії (в Богазкеоє в шарах XIV-XIII ст. до нар. Хр.), Сирії, Єгипті, на Криті, в Сардинії [9, р. 92-110, tabl. I-II] і які справедливо вважаються доказом того, що ці предмети служили засобом оплати. Форма згаданих кіпрських злитків впродовж XVI-XII ст. до нар. Хр. видозмінювалася, що дозволило виділити серед відомих на сьогодні злитків три групи: перша група – рання (подушкоподібний тип) – близько 1500 г; друга група – середня (рання vierzungform) – близько 1400 г; третя група – пізня (пізня vierzungform) – близько 1200 г [9, р. 94-96, abb. 2].

Окрім розглянутих злитків з Другого михалківського «скарбу», на Верхньому Придністров'ї відома низка й інших знахідок, які можуть мати відношення до становлення в той період універсального посередника під час обміну товарів. Мається на увазі знахідка 2007 року в скарбі кінця BrD-НаA1 з Коровії у Верхньому Попрутті (Буковина) значної групи зли-

тків та спеціально відрубаних від подібних злитків частинок [6, с. 91-92]. Всі разом ці злитки і їх частини становили близько третини скарбу: 11 із 35 предметів. Серед них присутні два масивних подушкоподібних злитки діаметром 10 см та 14 см з нерівною пористою поверхнею, один з яких фрагментований (рис. 1:8-10). Першовідкривач справедливо відзначає, що ці злитки тотожні до таких самих знахідок з чистої міді з Карпатського регіону та Близького Сходу, однак сумнівним видається його припущення про призначення Коровійського скарбу для переробки [1, с. 33]. Особливої уваги заслуговує частина стержнеподібного злитка завдовжки 11,1 см і завширшки 2,6 см при товщині 0,5-0,7 см та вагою 76 г з блисковою поверхнею, що, як вважають першовідкривачі, може бути ознакою дорогоцінного металу – білону та ще одного злиточка з такого ж металу. Причому, на широкому кінці стержня є чіткий слід відрубання [6, с. 92, 97, рис. 2, 14-15]. Схожої форми (і, мабуть, призначення) злитки були у скарбі періоду НаА1 з Грушки на Придністровському Покутті, де вони – що дуже цікаво – становили більше третини від усіх предметів: 39 із 94 [15, с. 204-221; 2, с. 52-53]. Як стандартний еквівалент вартості в тогочасних торгово-обмінних операціях могли використовуватися, але вже у дещо пізніший час – в період НаВ1 також бронзові плоскі замкнуті кільця-пластини на зразок тих тринадцяти діаметром до 7,8 см і шириною тасьми до 1,0-1,1 см, які відомі з Неділиського скарбу [14, с. 256, 269, tabl. V, 1-13] і прообразом для яких могли бути схожої форми і розміру предмети, які виливались у Новоолександрівській і Кардашинській майстернях [8, с. 121, рис. 47, 11, с. 123, рис. 48, 12-13].

Два бронзових злитки округлої форми близько 3 см в діаметрі і завтовшки 1 см знайдено поблизу пох. № 22 на могильнику вільховецької групи в Тяглові у Західному Надбужжі, який, згідно з радіовуглецевим датуванням міг функціонувати впродовж VIII – першої половини VII ст. до нар. Хр. (дати калібровані) [5, с. 51], хоча в попередніх роботах могильник у Тяглові відносили до НаА2-НаВ1, тобто до 1100-900 рр. до нар. Хр. [3, с. 314; 4, с. 45, рис. 19, 18-19]. Особливо цікаво, що на одному з тяглівських монетоподібних за формою злитків збереглися два розташованих поруч знаки, які віддалено нагадують букви «Z» і «E» (рис. 1:6-7). А, власне, досліджуючи знаки-клейма на крито-мікенських мідних злитках-чушках найпізнішого III типу, Г. Бухгольц відзначив, що в той час, коли ранні з них наносились різцем, то пізні були відтиснуті по ще гарячому металу [9, р. 92-110].

Таким чином, окрім Михалкова у Верхньому Придністров'ї є ще чотири місцезнаходження кінця бронзової – початку залізної доби, знахідки з яких можуть мати відношення до виробленого в той час на тутешніх теренах металевого стандартизованого еквівалента товару. Примітно, що три з цих пунктів належать до голіградської культури (скарби з Михалкова, Грушки, Коровії), а два – до висоцької і спорідненої з нею вільховецької групи (скарб з Неділиськ, могильник у Тяглові).

Отож, у голіградському суспільстві, яке на пізніх етапах свого розвитку перебувало на межі переходу від військової демократії до ранньокласового суспільства, виникла необхідність виділити зручний для всіх універсальний товар, який би всі брали з охотою в обмін на свій товар. Інакше кажучи, цей товар (злитки) мусив би мати високу ліквідність, тобто, щоб його купівельна спроможність дорівнювала його товарній вартості і його легко купували. З одного боку, такий універсальний еквівалент товару мав би легко відчужуватися, а з другого – міг би служити стандартним мірилом вартості у внутрішніх і зовнішніх торгових операціях, зокрема тоді, коли з'являлась необхідність обміняти значну кількість товару. Щоразу, як треба було обміняти товар, металеві злитки (обручі, кільця, прутки чи подушкоподібні чушки – залежно від періоду, про який іде мова) зважували і визначали загальноприйнятими на той час одиницями. Яку назву мала та обмінна одиниця у «голіградців» чи «височан», сьогодні, природно, ми вже не знаємо. Для прикладу: в Ахейській Греції такою обмінною одиницею був талант, що давньогрецькою означає «шалька терезів» і походить від дієслова «розгойдуватися, рухатися вперед-назад». Розмір ахейського таланта був незначний, оскільки епос вважає бика ціннішим за половину таланта. Абсолютна вага цієї одиниці (ахейського таланта) встановлена В. Ріджуеєм, дорівнює лише 8,5-8,7 г, причому використання такого таланта сягає ще XVI ст. до нар. Хр. Цю вагу згаданий дослідник встановив, дослідивши вагу золотих обручів (на зразок золотого обруча з Другого «скарбу» Михалкова) і спіралей з царських могил круга «А» в Мікенах [12, р. 90-92].

Голіградські, а згодом і висоцькі спільноти, як і багато тогочасних високорозвинутих суспільств стародавнього світу, вибрали для цього найбільш зручний різновид «товарогрошей» – метали. Перевага металу над натуральним обміном очевидна: метал не псувався і займав менше місця при зберіганні й перевезенні. Крім того, його легко можна було ділити на частини при дрібних торгових операціях. Мабуть, власне тому друга мисочка-чара з Михалкова виявилась розрубаною на схожі між собою за розміром і вагою куски. У Верхньому Придністров'ї таким «товарогрошам» на початках (кінець BrD-НаА1) надавали вигляду подушкоподібних чушок-злитків заданої форми і ваги (Грушка, Коровія та ін.), а згодом – вигляд плоских кілець (НаВ1) або ж уже стандартних брусків та обручів, як у випадку з такими ж речами з Другого михалківського «скарбу» (НаВ3-НаС1а). Причому у верхньодністровських спільнот згаданим еквівалентом вартості товару при обміні могли бути не лише злитки у вигляді брусків чи обручів, але й у вигляді акуратно складених у конвертоподібний згорток золотих мисочок (рис. 1:3), як це у випадку з Михалковим, вага яких була майже такою самою, що й у брусках жовтого металу з того ж «скарбу» (вага михалківського злитка-бруска 150 г, а вага михалківських «згорнутих» мисочок-чар – 140 г і 153 г відповідно).

Те, що на останніх «передмонетних» стадіях товарообміну у Верхньому Придністров'ї використовували також все ті ж округлі дископодібні злитки, але вже – із чітко ограненими краями і навіть із знаками-позначками від штемпелів (Тяглів, бл. пох. №22), свідчить про значну динаміку і різноманітність цього процесу.

Джерела та література: 1. Ільків М. Металургія населення Середнього Подністров'я в епоху бронзи (до постановки проблеми) // Археологічні студії. – Чернівці, 2010. – Вип. 4; 2. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К., 1985; 3. Павлів Д. К вопросу о возникновении и особенностях лужицкой культуры Верхнего Побужья // Archeologia Interregionalis. – Krakow, 1991; 4. Павлів Д. Нові пам'ятки «лужицької» культури на заході України // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993; 5. Павлів Д. Тяглівський могильник. До праісторії Белза та його околиць // Белз і Белзька земля. – Белз, 2004; 6. Пивоваров С., Ільків М. Нові знахідки скарбів епохи бронзи-раннього заліза на території Буковини // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 2009; 7. Сокровища Трои из раскопок Генриха Шлимана: Каталог выставки. ГМИИ им. А.С. Пушкина. – М., 1996; 8. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К., 1982; 9. Buchholz H.G. Der Kupferhandel des Zweiten vorchristlichen Jahrtausends im Spiegel der Schriftforschung // Minoica. – Berlin, 1958; 10. Gornier A., Tsuk T., Shalev S., Gophna R. Earliest gold in the Levant // Current Anthropology. – 1990. – Vol. 31. – 4; 11. Moorey P.R.S. Ancient Mesopotamian materials and industries. The archaeological evidence. – Oxford, 1994; 12. Ridgeway W. Metrological notes III: had the people of Mycenae a weight standard? // JHS. – 1889. – Vol. X. – Pp. 90-92; 13. Schmidt H. Heinrich Schlieman's Sammlung trojanischer Altertumer. – Berlin, 1902; 14. Sulimirski T. Brazowy skarb z Niedzielisk pow. Przemyslany // Swiatowit. – Warszawa, 1936/1937; 15. Zurowski K. Skarb brazowy z Gruszki pow. tlumacki // Przegląd Archeologiczny. – 1937-1939. – T. 7. – Z. 19-21.

УДК 903(477.84)«638.3»

Микола БАНДРІВСЬКИЙ, Володимир ДОБРЯНСЬКИЙ
МЕЧ З УГРИНЬ БІЛЯ ЧОРТКОВА І ПРОБЛЕМА
ПОШИРЕННЯ ПАМ'ЯТОК ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
НА ПІВДНІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Публікація присвячена новій знахідці бронзового меча з околиць с. Угринь на Поділлі. За зовнішніми ознаками виріб належить до ліптавського типу й датується приблизно XI ст. до нар. Хр.

Ключові слова: бронзовий меч, голіградська культура, пізньобронзовий вік, Західне Поділля.